

ד"ר יואל ב. ולולסקי
הרב ד"ר דוב ב. ווינשטיין

יעוץ רוחני ראשוני לצעיר דתי בעל דחפים הומוסקסואליים¹

ראשי פרקים:

- א. מבוא
- ב. המנעות מנזק ראשוני
- ג. המשימה הראשונה של המחנך
- ד. החשש לאידס
- ה. ההבדל בין נטיות לבין פעילות
- ו. המשך היעוץ
- ז. שיחה פתוחה וכנה

א. מבוא

בעמודים הבאים נדון בהצעה לתגובה ראשונית של רב, יועץ חינוכי או מחנך, לצעיר דתי הפונה אליו בבקשת יעוץ או הדרכה, מפני שהוא חושש שהוא הומוסקסואל. אין בכוונתנו להציע כאן תכנית מלאה לטיפול פסיכותרפיסטי-הלכתי להומוסקסואלים. אף אין ברצוננו לדון כאן בשאלה אם שינוי דחפים מיניים או "נטיה מינית" (להבדיל משינוי התנהגות מינית) אפשרי בכלל.²

יש להדגיש שהרב או המחנך אינם אמורים להחליף את המטפלים המקצועיים, מפאת חוסר הכשרה מקצועית ספציפית לכך. הגישה הנכונה במרבית המקרים תהיה להפנות את החניך לפסיכותרפיסט מוסמך. עם זאת המגע הראשוני עם בעל סמכות רוחנית עשוי להשפיע השפעה מכרעת על כל יעוץ עתידי, ולכן הוא מחייב תגובה מחושבת ואחראית.

1. מאמר זה הופיע לראשונה באנגלית ב-1995, *Tradition*, Vol. 29 no. 2, בטאון הסתדרות הרבנים האורתודוקסיים באמריקה, עמ' 49 ואילך. הוא תורגם על ידי הרב אבנר טלר משיבת פלטבוש, ועבר עריכה נוספת בידי מערכת 'אסיא'.

2. אך נציין בקצרה כי היו כשלונות טיפוליים שנבעו, בין השאר, מפני שהומוסקסואלים רבים בעצם הפסיקו את הטיפול לפני שנסתיים בגלל סבל נפשי או בגלל קשר לא מוצלח עם המטפל. יתכן גם שסבל ובושה בעוצמה רבה הנובעים מעצם היותם הומוסקסואלים, יכולים לסייע להם במאבקם הפנימי להתגבר על דחפיהם ואולי גם לשנות את נטייתם.

Moshe Halevi Spero, *Handbook of Psychotherapy and Jewish Ethics* (New York: Feldheim, 1986), p. 189.

ב. המנעות מנוק ראשוני

מיותר להדגיש שתגובות מסוימות עלולות להזיק יותר מאשר להועיל. כמו-כן מובן מאליו שהיועץ חייב לתפקד במסגרת ההלכתית, בה פעילות הומוסקסואלית אסורה לחלוטין. אולם בד בבד, חובה לזכור כי הדגשת השקפה זו כבר בעת התעמתותו הראשונה של הצעיר עם נטיותיו, לא תניב בדרך-כלל תוצאות חיוביות; תהיה זו בסך-הכל חזרה על מה שידוע היטב לצעיר, שאחרי הכל לא פנה אל המחנך כדי לקבל השקפה מתירנית בנידון, אלא כדי לקבל עזרה בהתמודדות עם מה שנראה לו כדחף בלתי נשלט, הגורם לו להתנהג באופן הנוגד את חובותיו כאדם דתי. לחזור ולומר לו כתגובה למצוקתו אך ורק שאינו רשאי לעבור על חוקי ההלכה, עלול לגרום לו לחשוב שאין לו סיכוי לצפות לשום עזרה ועידוד רוחניים. לכן, לכל הפחות ראוי החניך לשבח על שאזר מספיק אומץ לבוא אל המחנך ולשוחח עימו בגילוי-לב על בעייתו.

גם כאשר ברור שעל הנער לפנות לפסיכותרפיסט מומחה, חשוב להקדיש זמן בשיחה הראשונה לדיון חיובי ומשמעותי. אם הצעיר יקבל את הרושם שהרב או המחנך כה מזועזעים ממה שסיפר להם, עד שאין ביכולתם להתמודד עם הנושא, הוא יגיע למסקנה שאין פתרון לבעייתו במסגרת הדתית שאליה הוא שייך. המחנך, בהכירו את מגבלותיו המקצועיות בטיפול בבעייתו של הצעיר, חייב להימנע מכל נסיון להתמודד עם עצם הבעיה, ולמצוא מטפל מומחה מתאים שאליו עליו להפנות את הפונה. הכוונה זו חייבת להיעשות בצורה חיובית ומעודדת, ולא באופן מפחיד או דוחה.

לעיתים קרובות הרב או המחנך מצד אחד, ופסיכולוגים מצד שני, מנסים להשיג מטרות שונות בפנותם לטיפול בהומוסקסואל. האחרונים מנסים לעזור למטופל לחיות בשלום עם עצמו על ידי סילוק הקונפליקטים הפנימיים שלו, ובכך לעזור לו לחיות חיים נעימים ומועילים ככל האפשר; לעומת זאת הרב והמחנך מנסים לעזור לאדם להעמיק את מודעותו הדתית ולחזק את שמירת המצוות המעשית שלו, כדי לחיות בהרמוניה עם השקפת עולמו הדתית. מטרות אלו אינן בהכרח סותרות זו את זו, אך יש להבינן ולהפריד ביניהן.

ישנם מחנכים דתיים המפנים הומוסקסואלים לטיפול אצל פסיכותרפיסטים בעלי גישה לא-ערכית להומוסקסואליות, כדי להימנע מסתירה הקיימת, לפי הבנתם, בין חובותיהם הדתיות לבין חובתם לתת לצעיר עצה נכונה וטובה עבורו. לדעתם פסיכותרפיסטים דתיים אינם מסוגלים לעזור לאנשים בעלי נטיות הומוסקסואליות. אנו דוחים בהחלטיות השקפה מוטעית זו, אולם מאמר זה לא יעסוק בהפרכה מקצועית של הטיעון המדומה הזה.

ג. המשימה הראשונה של המחנך

המשימה הראשונה המוטלת על המחנך בפגישה הראשונה היא לאבחן אם קיימת איזושהי סכנה מיידית לחיי התלמיד, וכן להבטיח קיומה של אווירה חיובית ושל מסגרת להמשך הפגישות. היועץ חייב להיות מודע למחשבות אפשריות על התאבדות, ועליו לברר במישרין, אם כי בזהירות, עד כמה מיוסר הצעיר בנפשו עקב נטיותיו ההומוסקסואליות. התלמיד עשוי לדבר על כאב נפשי או על דיכאון, ויש לשאול אותו אם עלה אי-פעם בדעתו הרעיון להזיק לעצמו. תגובת היועץ לתשובה חיובית על שאלה זו צריכה להיות שקטה, אך לא מתעלמת. על היועץ לשאול את החניך אם הוא כבר הכין תכנית מסויימת לפגוע בעצמו, ואם בעבר, הקרוב או הרחוק, כבר ניסה לשים קץ לחייו. ככלל, ככל שתכניתו של הצעיר יותר ברורה ומפורטת, כן גדלים הסיכויים שהוא ינסה להגשימה. רצוי גם לברר אם אירעו בעבר במשפחת הצעיר מקרים של התאבדויות, דיכאון או מחלות נפש. מחשבות על התאבדות מצריכות תשומת לב מקצועית מיידית, והרב או המחנך אינם מיומנים בדרך כלל בטיפול בבעיה זו. במקרה של סכנת התאבדות יש צורך לטפל בדיכאון הגורם לה לפני שפונים לטפל בנטייה ההומוסקסואלית של החניך. לכן כאשר מציעים כתובת מקצועית לצעיר (ולאחר מכן לו ולהוריו יחד), יש להדגיש שלמרות שנושא ההומוסקסואליות הוא כעת הקונפליקט המרכזי בחייו, וכל יתר בעיותיו מתנקזות בתפישתו אל נושא זה, יתכן שנושא זה הוא רק אחד ממספר גורמים התורמים לדיכאון ולנטייתו להתאבד.

המחנך צריך להתייחס לרגשות האשם שבוודאי מרגיש צעיר זה. לעיתים קרובות מונע רגש זה את בקשת העזרה, אך מצד שני הסבל שבו הוא שרוי עשוי דווקא להגביר אצלו את המוטיבציה לטפל בבעייתו כראוי. מאידך קשה לאדם מדוכא, מעונה ומפוחד להתייחס באופן חיובי לבעיה בה הוא נמצא; הוא צריך להירגע, ולהאמין בעצמו שיש בו את הכוחות להתמודד בהצלחה עם בעיותיו.

ד. החשש לאיידס

אם מתעורר חשש שהצעיר הוא הומוסקסואל פעיל – יש לטפל בנושא מחלת האיידס לפני שניגשים לטפל בהומוסקסואליות עצמה. הומוסקסואל פעיל נמצא בתקופתנו במצב מתמיד של פיקוח נפש, וחיוני לתת לו ייעוץ רפואי מידי כדי להציל אותו מן התוצאות הקטלניות של פעילותו המינית. אין לראות בכך סיוע לדבר עבירה, מפני שמטרת הייעוץ הזה היא שמירת החניך בחיים כדי שנוכל לעזור לו להתגבר על בעיותיו, תהליך שאינו מניב תוצאות מיידיות.

ה. ההבדל בין נטיות לבין פעילות

יש להדגיש לצעיר, שלמרות שפעילות הומוסקסואלית אסורה מהתורה, נטיות הומוסקסואליות אינן בהכרח "לא נורמליות". ההיפך הוא הנכון: מנקודת השקפתה של התורה צעיר זה, למרות נטיותיו, הוא קרוב לוודאי נורמלי לכל דבר.

להמחשת נקודה זו הבה ונזכור, שאין בתורה איסור מפורש על אכילת צואה. הדבר אינו מקרי, משום שאנשים נורמליים קצים מטבעם באכילת דבר מאוס. מי שיאכל דברים אלו יחשב בעיני רובנו באופן טבעי כאדם שאינו שפוי (אירוני הוא שאדם זה בין כה וכה לא היה נכלל באיסור זה, אם היה, משום שכשוטה הוא פטור מן המצוות). אין לתורה צורך לאסור דבר שאנשים שפויים אינם מתאוים אליו.

אולם התורה אוסרת אכילת מזון לא כשר, ואף מזון כשר אסור באכילה אם הוא מזיק לבריאות. למרות זאת אין החברה מחשיבה אכילת בשר חזיר על ידי יהודי, או אכילת מאכל עשיר בכולסטרול על ידי חולי לב, למעשה של טירוף. בנוגע לאכילת טריפה נאמר בסיפרא (פרשת קדושים סוף פרק ט) וברמב"ם (פרק שישי משמונה פרקים)

"מנין שלא יאמר אדם אי אפשר לאכול בשר חזיר, אי אפשר לבא על הערווה, אבל אפשרי ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי כן, ת"ל ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי" וכו'.

אנו אמנם נחשיב את חולה הלב האוכל בשר שמן כלא אחראי, אך כולנו יודעים את ההבדל בין טיפשות לבין טירוף. מצד שני – אנשים בעלי עודף משקל, המנסים להיפטר מעודף זה ובכל זאת אינם מסוגלים לכבוש את יצר האכילה שלהם, הם כנראה אנשים חולים.

עמדתו של הרב סולובייצ'יק זצ"ל ביחס למצב האמוציונלי של אדם העומד בפני קרוב משפחה שנפטר, יכולה בהחלט להיות בעלת משקל גם כאן:

ההלכה משוכנעת, כי האדם הוא יצור חפשי, וכי הוא אחראי לא רק על מעשיו אלא גם על רגשותיו. עמדת ההלכה היא, כי שליטתו של האדם ברגשותיו אינה מוגבלת, וכי הוא מסוגל לשנות את כיוונו³.

בלא להתיחס לשאלה עד כמה מסגרת תיאורטית זו עשויה להיות מיושמת בחיי אנשים מסויימים, נכון הוא לאמר שהדחף, העדרותו של

3. R. Joseph B. Soloveitchik, "A Eulogy for the Talner Rebbe", in *Shiurei Harav*, Ed. Joseph Epstein (Hoboken, NJ: Ktav, 1994), p. 68.

הרצון החופשי, הוא בסיס המחלה, ולא התחושה שאוכל שאינו בריא עשוי להיות טעים ומגרה.

לכל הדעות יצר המין ההטרוסקסואלי הינו נורמלי ובריא, ובכל זאת אנו מצפים מאנשים בריאים להתגבר על יצרם זה כאשר המגע המיני אסור. לדעתו של הרב סולובייצ'יק היכולת הזאת הינה אחד מסימני העליונות של המין האנושי:

חתן וכלה צעירים, במלוא כוחם, האהבה לוחטת ביניהם, ושניהם המתנינו באורך רוח לפגישתם אחרי החופה. רק צעד אחד ואהבתם מתממשת, חלומם מתגשם. לפתע פורשים השניים ונסוגים לאחור⁴. הוא, כאילו היה אביר קדמון, מציג גבורה פרדוקסלית. הוא מביס את עצמו. שום זוהר חיצוני אינו מתלווה לנסיגה זו. אין בה מחווה ראוותנית, שהרי נעדרים ממנה עדים להעריץ ולהלל. הפעולה ההירואית אינה מתרחשת לנוכח המון מתרונן. משוררים לא ישירו על שני צעירים ענווים צנועים אלה. הכל אירע בצנעתו החסויה של ביתם, בדממת הלילה. האיש הצעיר, כיעקב בשעתו, נרתע לאחוריו. ברגע שבו נראית ההגשמה כמובטחת – הוא נסוג ופורש.

משמעת דיאלקטית נעלה זו איננה מוגבלת רק לחיי המין של האדם, אלא נמשכת אל כל תחומי הפתויים והדחפים הטבעיים. חובה על האיש הרעב לחסר נפשו מהנאת האכילה ככל שיגבר פיתויה, חובה על בעל הרכוש לוותר על הנאת הרכישה אם יש בה פסול הלכתי או מוסרי. בקיצור, ההלכה דורשת מהאדם שיהיה לו הכח לסגת. ואולם, כפי שהובהר לעיל, בעקבות תנועת הנסיגה נקרא האדם להתקדם שנית לקראת הנצחון השלם⁵.

ההלכה מתרכזת ביכולת להמנע ממעשים המונעים על ידי דחפים כלשהם. אין ההלכה תובעת להימנע מלחוש בדחפים עצמם. אדם שיש לו דחפים הומוסקסואליים, והוא מתגבר עליהם, איננו חולה. לעומת זאת אדם המונע על ידי דחפים חזקים מאד, והוא פועל כנגד ערכיו המוסריים, זקוק לעזרה פסיכותרפוטית, יהיו דחפים אלה אשר יהיו. לכן, גם במקרים

4. מתוך ציות להלכות נדה. – העורך

5. הרב יוסף דוד הלוי סולובייצ'יק, צירוף, דברי הגות והערכה ההסתדרות היהודית העולמית, ירושלים, (תשמ"ב), ע' 246. תורגם מ-"Catharsis", ב-Tradition, 17:2 קיץ 1978, עמ' 46.

שהדחף ההומוסקסואלי מצוי והינו מאפיין בלתי ניתן לשינוי של האישיות, ההלכה עדיין דורשת מאמץ עליון של הימנעות מפעולה על פי דחף זה.

יהיה זה מענין לנסות להבין מדוע התורה קוראת למין ההומוסקסואלי "תועבה" (ויקרא יח, כב; כ, יג), בדומה לגלויי ערווה אחרים המכונים כך (שם יח, כו-כט), ובדומה לאכילת מאכלות אסורים שגם הם מכונים "תועבה" (דברים יד, ג). התורה אוסרת את כל הפעולות האלו משום שהם פעולות טבעיות במקורם, אלא, שעל פי השקפת התורה הינן שליליות. לעתים אנו מסוגלים להבין את סיבת האיסור. הטיעון נגד ההומוסקסואליות הינו הגיוני לא פחות מאיסור אכילת מזון שאינו כשר. אולם בין אם אנו מבינים את סיבת האיסור ובין אם לא – רשאים אנו להניח שהתורה אסרה חלק מהמבנה הטבעי של חיי האדם.

הבנה זו פוטרת אותנו מן הצורך להתווכח עם הסוברים שלכל אדם בריא ישנן בזמן זה או אחר מחשבות הומוסקסואליות. עמדת התורה היא שהבסיס הטבעי של הדחף אינו רלוונטי למעמדו המוסרי או ההלכתי. ההומוסקסואליות ומאכלות אסורים הינם תועבה, והם אסורים, משום שהתורה אמרה זאת. התורה לא אסרה פעולות אלו אך ורק אם הם דוחים כשלעצמם בדומה לאכילת צואה.

כפיית ההשקפה שעצם הנטייה ההומוסקסואלית הינה דבר מאוס ומעוות⁶ עלולה להיות הרסנית לצעיר בעל מחשבות הומוסקסואליות; אם הוא אינו שפוי, כי אז אין לו תקוה. אך אם הוא שפוי – ורק מתברר לו שמצפה לו מאבק בתחום מסויים בחייו, כמו שלכל אדם ישנם מאבקים בתחום זה או אחר – הרי שעדיין יש לו סיכוי לנהל אורח חיים חיובי ומתאים לרוח ההלכה. התנגדותה של ההלכה למסע התקשורתי המתנהל בשנים האחרונות, ואשר מטרתו "לטהר" את אורח החיים ההומוסקסואלי, לא נובעת מתוך ההשקפה שדחפים הומוסקסואליים אינם נורמליים. ההלכה גורסת שהעובדה שדחף מסוים הוא נורמלי, לא נותנת לאדם רשיון לפעול על פיו. להיפך! היכולת של האדם לסגת לעיתים ממימוש דחפיו היא הסימן לבריאות ולחוסן נפשי, ולהתנהגות הלכתית ומוסרית. לכן ההלכה דוחה את ההשקפה הרווחת בחוגים המתירניים שהגשמת מאוויו המיניים של האדם הינה פיסגת אושרו, והיא טוענת שמבחינתה, השיא שאליו צריך לשאוף הוא חיים מוסריים, הדורשים לפעמים הימנעות ממין, הטרנסקסואלי או הומוסקסואלי.

6. ראה ספר החינוך מצווה רט, ד"ה משרשי המצווה; פירושי התורה לר' יהודה החסיד, (מהדיר: י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה) פרשת קדושים, כ, 13; אגרות משה, יו"ד חלק שלישי, סי' קטו. – העורך

ו. המשך היעוץ

בשלב מסוים של השיחה יש לשאול את התלמיד אם אפשר להציג לו מספר שאלות ישירות. אין צורך לדון בכולן בפגישה זו, אך הצגת הדברים עשויה לסייע ביצירת מסגרת לדיון עתידי עם היועץ, המחנך או עם הפסיכותרפיסט שיטפל בו. יכולתו של היועץ לקלוט את כל המידע שישפק הצעיר, בלי להגיב בצורה שלילית, תקבע את הטון של המשך היעוץ. ללא קשר למה שאומר הצעיר, הוא חייב להיות משוכנע שבעיני היועץ הוא עדיין נחשב לאדם הראוי לאהדה ולהכנה. אם הרב או היועץ מגיבים בתדהמה, בשאט נפש או בגינוי מוחלט למה ששמעו, עשוי התלמיד לאבד את בטחונו ביכולתו להתמודד ולפתור את בעייתו. לכל הפחות הוא יאבד את האמון באפשרות לדון אי-פעם בנושא זה עם אישיות דתית או הלכתית. אל ליועץ לחשוש, שחוסר גינוי מצדו יתפרש כנתינת רשיון לפעילות אסורה; מספיק שהוא יאמר בסוף השיחה שנושאים מסוימים שהועלו מעוררים בעיות הלכתיות, אך שהבעיה בכללותה היא כזאת שאפשר להתמודד עמה.

ישנן מספר שאלות שטוב לדון בהן עוד לפני שמפנים את הצעיר ליעוץ מקצועי. השאלה החשובה ביותר היא, האם הצעיר הגיע למסקנה שהוא הומוסקסואל בגלל מחשבות – או בגלל מעשים?⁷

אנשים צעירים מזהים לעיתים בטעות מחשבות הומוסקסואליות כנטייה קבועה. אך מחשבות הומוסקסואליות באות לפעמים כתוצאה ממבוכה מינית, תופעה המצויה אצל בני נוער רבים, או כתוצאה מנסיון לפרש דברים שנאמרו בדיון פומבי על הומוסקסואליות ונתפסו שלא כהלכה אצל הצעיר, או כהמחשה חוזרת של מצב מטריד שהצעיר חווה. מחשבות אלו עלולות להיות מפחידות עד כדי התמקדות מוגזמת בהן. רצוי שהיועץ יבקש מהתלמיד לתאר את פרטי מחשבותיו. אפילו אם היועץ מבין כבר שקיימת בעייה המצריכה הפנייתו של התלמיד ליעוץ וטיפול מקצועיים, רצוי להראות לצעיר שהוא יכול לדון על מחשבות מפחידות אלו עם אדם בעל מעמד וסמכות רוחניים באווירה של פתיחות ואהדה, דבר שיסייע ליצור אווירה בריאה בהמשך הדיון. לעומת זאת יהיה זה חסר תועלת לומר לצעיר, המוטרד לעיתים קרובות על ידי מחשבות מיניות, להוציא בפשטות מחשבות אלו מראשו. אילו יכל הצעיר לעשות זאת, הוא לא היה פונה כלל אל היועץ.

למרות שההלכה אוסרת גם "הרהור", ובתנאים רגילים יתכן שאיסור זה יכול להיות נוגע במידה מסוימת גם לשיחה על פנטזיות מיניות, היועץ

7. ראוי לדעת כי גם כאשר התלמיד סבור שמדובר במעשים, גם אז, ברוב המקרים לא מדובר בדוגמה החמורה של האיסור האמור בתורה (ויקרא יח, כב, וכמבואר בסנהדרין נד, א), ועיין במש"כ הרמב"ם בפיה"מ, סנהדרין פ"ז מ"ד, ובשו"ת בני בנימין ח"א ס' לב. – העורך

עלול לקבל תמונה מסולפת של המצב אם השיחה תתמקד אך ורק בתאורים כלליים של מחשבותיו של הצעיר. הצעיר גם עלול לפרש את חוסר הענין של היועץ להאזין לפרטי מחשבותיו כאיתות שמצבו הוא חסר תקווה, או שאין הוא יכול לבטוח במטפל שאליו הוא מופנה. משום כך בתנאים מיוחדים אלו יש לקבל פסיקה הלכתית מיוחדת.

ז. שיחה פתוחה וכנה

לעתים צעירים חוששים שהם הומוסקסואליים פשוט מפני שאין הם מרגישים עצמם כחלק מהחברה המתירנית וקלת הדעת המתוארת באמצעי התקשורת. מיוחד מכדי לדון בדבר עם איש, אין הצעיר שומע את המסר המרגיע, שבושה וצניעות-הליכות הם דבר נורמלי לחלוטין. שיחה פתוחה וכנה, שבה יוסבר לתלמיד כי ההתנהגות המתירנית היא ההתנהגות הלא-בריאה והלא-מוסרית, תעזור לו לסלק מעצמו חלק גדול מפחדיו.

אפילו פעילות הומוסקסואלית ממשית לא בהכרח מעידה על הומוסקסואליות. למרות שזוהי וודאי פעילות האסורה על פי ההלכה, 'ניסויים' הומוסקסואליים קיימים לפעמים במוסדות פנימייתיים, גם דתיים. המסע התקשורתי והציבורי הנרחב התומך בהנחה שהומוסקסואליות הינה תופעה לגיטימית שאינה ניתנת לשינוי, מעמיק את הקשיים העומדים לפני הצעיר לראות את הפתרונות השונים הקיימים לכל מצב. אם אין לו יכולת לדון במצבו עם אדם מבוגר, הוא עלול להשתכנע שאכן הוא הומוסקסואל חסר תקנה. לעומת זאת, דיון שקט ולא-מאשים עם אישיות רוחנית הקרובה אליו, יתן לצעיר הזדמנות לסיים את פרק העבר, ולפתוח פתח לניהול חיים נורמליים ומועילים בעתיד.

לסיכום:

אין כוונה במאמר זה להציע פרטי טיפול לפי רוח ההלכה בצעיר המוטרד על ידי מחשבות הומוסקסואליות. אך הדגשנו כאן שתי נקודות:
א. אין זו חובתו של היועץ החינוכי להכין תכנית מקיפה לטיפול בצעיר, שפונה אליו לקבל הדרכה בנושא.
ב. חובתו של היועץ היא להרגיע את התלמיד, לעודדו, ולהפנותו למטפל מומחה ומנוסה בעל מודעות ורגישות להלכה.

מקור: אסיא נ"ט-ס עמ' 108-115 (1997)

רפואה והלכה: הלכה למעשה, עמ' 84-90 (2006)